

Remo Bodei

HARAG

*A dühödt
szervedély*

A
7
FŐBÜN

Kevélység

Fösvénység

Bujaság

Irigység

Torkosság

Harag

Jóra való restség

Remo Bodei

HARAG

*A dühödt
szenvedély*

TYPOTEX

Budapest, 2013

A könyv megjelenését
a Nemzeti Kulturális Alap támogatta.

Nemzeti
Kulturális
Alap

ISBN 978 963 279 800 4

Témakör: *művelődéstörténet*

Ira. La passione furente

© 2010 by Società editrice il Mulino, Bologna

Hungarian translation © Horváth Csaba, Typotex, 2013

Tartalom

BEVEZETÉS 9

A harag mint jelenség 11

A harag logikája 15

Szomorú szenvedély? 17

Válaszúton 19

Ez a szép katalógus 21

Áttekintés 23

Első fejezet

A HARAG A VILÁGBAN 27

Becsület és harag 29

Utazás a bensőnkbe 31

Harag és kultúra 34

Második fejezet

A HŐSÖK HARAGJA: HOMÉROSZ VILÁGA 39

Isteni és emberi harag 41

Ki uralkodik a haragján? 44

Harmadik fejezet

A HARAG TEOLÓGIÁJA: A BIBLIA VILÁGA 47

Kibékülés a lobbanékony istenségekkel 49

Tűz a szájban, füst az orrban 50

A bálványok alkonya 52

JHVH napja 54

Harag bűn nélkül 56

Negyedik fejezet

HARAG ÉS MEGBOCSÁTÁS KÖZÖTT:

A KERESZTÉNYSÉG 61

Édes Jézus? 63

Egyházatyák, püspökök és szerzetesek 68

Ötödik fejezet

JOGOS HARAG 73

Bosszú és uralom a haragon 75

Ne metsszük ki az ideget a lélekből 78

Arisztotelész a középkorban: Aquinói Szent Tamás
és Dante 84

Hősi megszállottságok 91

Lear király: „De a harag kiváltságos” 95

Hatodik fejezet

A HARAG ELUTASÍTÁSA 99

A lélek gyógyszerei 101

A harag színjátéka 102

A legértékesebb jó: a lélek nyugalma 106

Hetedik fejezet

A NŐK HARAGJA 111

A harag hosszú tilalma 113

Ne fojtsuk el a haragot 114

Ókori Médeiák 117

Újkori Médeiák 123

Nyolcadik fejezet

GYÓGYMÓDOK 127

A harag kezelése 129

Nagylelkűség 133

Kiegyezés 136

Kilencedik fejezet

A HARAG MODERN FORMÁI 139

A szenvedélyek édessége 141

A méregfa 142

A harag politikái 145

A harag fürtjei 149

A harag ma üresjáratban van? 152

A harag aktualitása 154

Tizedik fejezet

ELMÉLETI KÖVETKEZTETÉSEK 159

Tiltott kiskapuk 161

Az elismerés igénye 164

Jegyzetek 169

Tematikus bibliográfia a haragról 171

BEVEZETÉS

A harag mint jelenség

A harag sokáig a legfontosabb és a legtöbbet tanulmányozott szenvedély volt. Valójában már az ókortól kezdve ennek a bűnnek tulajdonítják a legértékesebb javaknak – az értelem világosságának és az önuralom képességének – átmeneti elvesztését. Legtüzesebb megjelenési formáiban egyfajta vakságnak vagy időszakos őrületnek vélik, mely az elme tisztaságát és a döntési szabadságot aknázza alá. Aki áldozatul esik a haragnak, „magan kívül van”, kiszolgáltatva valaki másnak, egy belső zsarnoki gazdának, aki megfosztja a megértés és az akarat képességétől.

Nemcsak azoknak jelent fenyegetést, akik átélik, hanem – és különösen – a többieknek is. Olyan, mint egy összenyomott rugó: hirtelen és azonnal használja fel a felgyülemlett energiát arra, hogy az egyéneket és a tömegeket olyan cselekedetek végbevételére sarkallja, melyekről gyakran aztán hideg fejjel elismerik, hogy helytelen okból tették, az elért hatásra pedig nem is vágytak.

A harag általában olyan sértésből fakad, melyről úgy véljük, nem érdemeltük ki, olyan égő sebből, melyet mások bűnös módon önszeretetünkön vagy – sokszor eltűnt – önbecsülésünkön ejtenek. Pontosabban abból a meggyőződésből származik, hogy elárultak, megsértettek, becsaptak, manipuláltak, lebecsültek, megaláztak, elhanyagoltak bennünket, nem adták meg a kellő tiszteletet, de legalábbis helytelen és igaztalan módon bántak velünk.

Ha saját magunkra haragszunk meg, az abból ered, hogy nem várt, bosszantó és láthatóan leküzdhetetlen akadályokba ütköztünk, vagy abból, hogy vonakodva bár, de elismerjük a felelősségünket egyes cselekedetek és mulasztások miatt. Abból fakad, hogy vigasztalan és bosszantó módon megállapítjuk, bizonyos körülmények között helytelenül viselkedtünk, a keserű bánkódásból, hogy elpazaroltuk lehetőségeinket vagy egyenesen az életünket. Mindenekelőtt pedig függ a tépelődéstől és a tehetetlen bánkódástól is amiatt, hogy nem fordíthatjuk vissza az idő kerekét, hogy utólag kijavíthassuk viselkedésünket és gyógyírt találhassunk az elkövetett hibákra.

A haragnak sokféle szintje lehet, melyek a kihívás, a fenyegetés vagy az óvakodás tüneteként jelennek meg: az idegességtől a veszekedőssé válásig, a nehezteléstől az agresszivitásig, a keserűségtől a süket haragig, a méltatlankodástól a pusztító dühig. A harag különbözik a nehezteléstől, mely nem tud hol kitörni, így pang és gyakran az irigységgel összekapcsolódva tenyészik, és szívesen rejtőzik el. A gyűlölettel sem azonos, egyrészt azért, mert az általában hideg, hosszú távú, kiszámított és gondozott (azaz folyamatosan táplálják és ápolják), másrészt pedig mert a harag nem létezhet együtt a félelemmel. A döntő pillanatban valóban nem ismer sem fékeket, sem tiszteletet, míg a gyűlölet az olyan érvekkel szemben, melyek az agresszivitásról való lemondásra sarkallnak – mint például a félelem, hogy egy hatalmas urat teszünk ellenségünké – inkább nem mutatkozik meg, és így további ellenségesség táptalajává alakul át.

A nehezteléssel és a gyűlölettel ellentétben a harag nyilvánvalóbb, rövidebb távú, nehezen irányítható, nem előre kigondolt. Hacsak nem olyan irányítási stratégiákkal találjuk magunkat szemben, melyeknek az alattvalók megfélemlítése a célja, vagy pedig ügyes színlelőkkel,

mint például Richelieu kardinális, akinek arca – egy kortárs szavaival – „sosem borult haragba” (*la colère ne pût jamais troubler*). Mindazonáltal a színlelés igen ritkán áll ellen a haragnak, ahogy a témával foglalkozó Torquato Accetto jegyzi meg a becsületes színlelésről (*Della dissimulazione onesta*) írott 1641-es tanulmányában:

„... a színlelés legnagyobb hajótörése a harag, mely a legnyilvánvalóbb az érzelmek közül, egy olyan villám, mely, ha felgyúl a szívben, akkor lángba borítja az arcot, és szörnyű fénnel lobog a szemekben. Továbbá a haragos ember úgy ejti ki a szavakat, hogy azok szinte minden értelmet nélkülöznek, formájuk nem világos, anyaguk pedig túl súlyos, úgy jelennek meg, ahogy a lélekben is vannak.”

A harag testi és lelki tüneteken keresztül fejeződik ki, melyeket könnyen megfigyelhetünk magunkon és másokon is. Mindig kesernyés az íze, szenvedést okoz a léleknek, s ha gyakran éljük át, akkor a testnek is, hiszen fekély és magas vérnyomás a következménye. Ezekon kívül is számos testi tünetet okoz: izomrángás, a pulzus emelkedése, a nyakizmok megfeszülése, pupillatágulás, kidülledt, fénylő szemek, elhomályosult tekintet, vörös arc (vagy sápadt, mely a legveszélyesebb harag jele), akadozó nyelv (vagy, ahogy Nagy Szent Gergely mondta, mely „nyilakként lödözi ki az átkozódásokat”), savanykás és sós nyál, fogcsikorgatás, magas, rekedt és fenyegető hang (csupa olyan tünet, melyet orvosi szempontból mostanában az adrenalin nevű hormon kiválásával magyaráznak a noradrenalinval együtt).

A haraghoz rendszerint a forróságot kapcsolják, így például az ókori héberben úgy fejezték ki, hogy valakinek „éget az orra”, évszázadokon keresztül pedig a

szívben lévő vér felforrásának tulajdonították. Általában véve úgy gondolták, hogy a test különböző, forrásban lévő folyadékokat tartalmaz, melyek a bőr „falát” feszítve kitörhetnek (ahogyan ma is használjuk a „dühkitörés” kifejezést). A haragos lelket (görögül *thümosz*, a *thüo* ’magasba lendül’ vagy ’füstölög’ szóból ered, melynek közös az eredete a latin *fumus* ’füst’ szóval) tényleg füstnek vélik, mely a szív tájékáról felemelkedve elhomályosítja a dolgok látványát. Az angol *anger* ’harag’ szót is, melynek eredete az ónorvég *anгр* ’kínlődés, szenvedés’, a 19. század elején a lélek gyulladásához vagy túlburjánzásához hasonlították, tehát egy betegséghez, melyet gyógyítani kell mind az egyén, mind a társadalom szintjén a piócák politikai megfelelőjével (azzal, hogy elvonják az energiát a politikai testülettől és különösen a „veszélyes osztályoktól”, hogy ezáltal elkerüljék a francia forradalom „gyászos túllépéseit” (lásd a 142–143. oldalt).

Pszichológiai szinten a harag izgalomként jelenik meg, minden tiltó fék elhagyásaként, vágyként és kívánságként dolgok elpusztítására, emberek megtámadására, felhergelt és zavaros beszédre („Értem szavaid mélyén a dühöt / De szavaid nem”¹ – mondja Desdemona Shakespeare *Othelló*jában férjének, aki hűtlenséggel vádolja meg). Épp ezért a haragot sokszor állították párhuzamba az örültséggel, például az epikureus Gadarai Filodémosz egy erről szóló munkájában vagy Ovidius *Episztoláiban* (I. 2. 59–63. sor), és tisztán orvosi szempontból Galénosz is: „abból láthatjátok, hogy a harag örület, amit az emberek tesznek, amikor áldozatául esnek” (*A lélek szenvedélyeinek megállapításáról és gyógyításáról*, V/2.).

A szenvedélyek és az örület közötti analógiát egyébként az általános tapasztalat is megerősíti, mely különösen a túlzott haragban vagy szerelemben ugyanazokat a tüneteket véli felfedezni, melyek a pszichikus zavarokat

is jellemzik, és az önkívület vagy a hallucináció formáit mutatják. Az őrületet magát később, különösen a 19. századi lélekgyógyászok, mint például Esquirol, a szélsőséges érzelmek (*dérèglement des passions*) hatásaként értelmezik, és a gyilkos monómánia keretén belül vizsgálják. Mellesleg, a Zanardelli nevéhez fűződő 1889-es olasz büntető törvénykönyv 51. cikkelye engedélyezte a kiprovokált haragból elkövetett bűnök esetén a büntetés harmadával-felével történő csökkentését.

A harag logikája

A harag ambivalens módon mutatja meg az én sérthetőségének és egyben az asszertív viselkedés iránt érzett vágyának szintjét. Olykor a személyes lelki és fizikai tér jogos védelmének, valamint annak az elv- és hitrendszernek a túlzása is lehet, mellyel az egyén vagy a csoport azonosul.

Úgy tűnik, azzal a szükséglettel van kapcsolatban, hogy mintegy válaszként megvédjük saját nyilvános képünket, mely valós vagy képzelt fenyegetés alatt áll, és hogy helyreállítsuk sebzettnek hitt önbecsülésünket. Lényegében saját szerepünk, méltóságunk vagy tekintélyünk megerősítéséről van szó személyközi vagy csoportos kapcsolatainkban.

Erkölcsei szinten a harag, a pszichológiaián túl, megkülönböztethető a mérték hiányától, a túlzásoktól és a kevélységgel történő sorozatos asszociációktól; ez utóbbi esetben az én vagy a „mi” túlburjánzása féktelen, csökönös, szakadatlan, sőt szervilis elismerését kívánja meg saját értékességünknek (de talán ennek a viselkedésnek a hátterében nincs magas szintű bizonytalanság?). A kevélység hatással van a haragra azáltal, hogy szokásos

vagy felszabadult – tehát kevésbé spontán – hajlammá változtatja, hogy megsértsük és semmibe vegyük a többiekét, mert felsőbb rendűnek érezzük magunkat náluk. Ezért is jutott egy tudós, Gabriele Taylor arra a gondolatra, hogy a harag nem önálló bűn, hanem a kevélységhez tartozik (ez azonban nem mindig igaz, mivel a harag, különösen mint méltatlankodás az elszenvedett igazságtalanságért, a szerény, szelíd emberek sajátja is lehet).

Pontosan az ok és a hatás közötti aránytalanság az a haragra (és más féktelen szenvedélyekre) jellemző elem, mely igazolja irracionális hírét. Valóban nehezen érthető, hogyan lehet ennek a túlzásnak saját logikája, még ha rendhagyó is, egy olyan logikája, melyet én kumulatívnak mondanék. Ezt olvashatjuk az újságokban: „MINDEN OK NÉLKÜL MEGÖLTE A FELESÉGÉT”. Ha jobban megnézzük, okok csak látszólag nincsenek. A szenvedélyek logikája valójában nemcsak az aránytalan reakció momentumát, a harag pillanatát érinti. Tehát nem csupán azt az egyetlen epizódot kell kiforgatni, mely ezt közvetlenül megelőzi, hanem minden frusztrációt, a megcsalt várakozásokat, a nem vagy rosszul megvalósult reményeket, az összegyűlt, besűrűsödött sérelmeket, melyek egyszerre omlanak össze és robbannak ki, hiszen amint elérték a kritikus tömeget, a legközelebbi célponton csapódnak le. Bár magát a túlzást nem lehet letagadni, ahhoz, hogy megértsük, nemcsak egy pontszerű eseményhez kell mérni, hanem a hasonló vagy szubjektív módon hasonlóvá tehető történések összességéhez is. Vagyis a haragnak is létezik egyfajta logikája, de ez – mint más szenvedélyek esetében is – egy kapcsolódó, szintetikus, „tölcyszerű” logika, mely különböző epizódokat hoz össze, mindent egy kalap alá véve, ahogy a szólás is mondja.

Ezért aztán helytelen dolog szembeállítani az észet és a szenvedélyeket, mint logikát és a logika hiányát. In-

kább két különböző logikáról beszélhetünk. Az ész logikája szimbolikus, hiszen az elválasztott dolgokat egyesíti (a *szümballein* a görögben az „összekapcsolás” aktusa, a *szümbolon* szó pedig eredetileg a vendégség bizonyítékát jelölte, azaz egy két összeillő részre tört cserépdarabot, melynek alapján a vendégek és a vendéglátók több emberöltő után is felismerték egymást). A szenvedélyek logikája viszont analitikus és szétválasztó, „diabolikus”, mivel a *diabellein* a szétválasztást, a rágalmazást jelenti, a *diabolosz* pedig pontosan az, aki elválasztja az embert Istentől. Ez a két fajta logika (az egyszerűség kedvéért szintetikus és analitikus) egyrészt együttműködnek, másrészt viszont szembehelyezkednek egymással. Ovidiusszal azt mondhatnánk róluk: „nem tudok én már sem teveled, sem nélküled élni”² (*nec sine te, nec tecum vivere possum*). Sem szenvedélyekkel nem tudunk élni racionalitás nélkül, sem racionalitással szenvedélyek nélkül. Valójában még a megismerésben is van egy érzelmi tónus, ahogy a szenvedélyekben is van egy bizonyos fajta megismerés, paradox módon éppen a túlzásaikban, túllépéseikben.

Szomorú szenvedély?

A harag – a gyűlölettel, az irigységgel és a fösvénységgel együtt – azok közé a szomorú szenvedélyek közé tartozik, amelyekről Spinoza azt mondja az *Etikában*, hogy elnyomják élni akarásunkat, azaz „létezési erőnket” (*vis existendi*). Szenvedést okoznak, de – és erről Spinoza nem beszél – van bennük egyfajta belső kompenzáció, egy (ha nem is jelentős) rész keserű élvezet, a megelégedettség, ha valakin kitöltjük, amit gyakran a képzelet szintjén élünk át. A haragnál ezt a kárpótlást

a megtorlás, a bosszú lehetősége jelenti, mely a fantáziánkban többé vagy kevésbé erőszakos módon jelenik meg; a gyűlöletnél abban, hogy előre élvezzük ellenségeink megsemmisülését; az irigység esetében a más baján való örömben, a fősვნység esetében pedig a megspórolt pénz szemlélésének élvezetében, mely kárpótol azért az áldozatért, hogy nem költöttük el.

Még ha ritkán emelték is ki, a fájdalom és az élvezet egymást kiegészítő jelenlétét a szomorú szenvedélyeknél régóta figyelemmel kísérik. Már Arisztotelész is igen pontosan megfigyelte *Rétorikájában*, hogy

„... minden haragot követ valamilyen öröm, mely a bosszú reményéből származik. [...] Ezért mondja szépen a költő a haragról: »édessége a csurgó méznél is erősebb, / míg kebelünkben elárad« [Homérosz: *Íliász*. XVIII. 109–110]. Emiatt is bizonyos gyönyör követi, de azért is, mert gondolatban elidőzik a bosszúálláson. Az így keletkezett képzelgés ugyanis gyönyört kelt, miként az álombeli képzelgés.”³ (II/2. 1378 b).

A harag leginkább azt zaklatja fel, aki átéli, különösen a sértés pillanatában, még mielőtt ki lenne egyenlítve a reakcióval (melyről nehéz lemondani, már csak azért is, mert nem hagyjuk, hogy a sértés sokáig pangjon a lélek belsejében, folyamatosan fertőzve azt). A harag és a bosszú – de legalábbis a bosszú vágya és elképzelése – szorosán összekapcsolódik, és a bosszú gondolata, még ha aztán ideiglenesen el is földeljük sürgős teendőink alá, vagy érdekből és számításból, gyakran előbukkan földalatti barlangrendszeréből, hogy elérje vágyott kitörését.

Válaszúton

A nyugati kultúrában a haragnak két arca van: egyrészt nemes szenvedélynek ítélik, felindulásnak az elszenvetett sérelmekkel és igazságtalanságokkal szemben, vágyunk, hogy megbüntessük azt, akiről úgy gondoljuk, hogy megsértett minket; másrészt az ítélőképesség és az önállóság elvesztésétől való félelem is szerepet játszik benne. Tehát a hagyomány két nagy, több mint kétezer éves ágra osztható: az egyik elfogadja a nemes haragot, de elítéli a hirtelenharagúságot; a másik elutasít mindenfajta haragot, és arra törekszik, hogy mindettől távol tartsa magát.

Így választási lehetőségek hosszú sora előtt találjuk magunkat (vagy ha úgy tetszik, egyetlen sokoldalú lehetőség előtt). Most csak ötöt sorolok fel közülük. Az első a következő választásra kényszerít: vagy hősiezen ellenállunk mások (valódi vagy képzelt) törekvéseinek, hogy elnyomjanak minket, hogy büntetlenül alávesse nek akaratuknak, vagy pedig attól a veszélytől védjük meg inkább magunkat, hogy nincs helyén az eszünk, és esetleg mások véleményének vagy rosszabb oldalának a hatása alá kerülünk.

A második választás aközött áll fenn, hogy engedünk-e a haragnak, vagy pedig elejét vesszük. Aközött, hogy érzékenyek vagyunk-e arra, ahogy azok bánnak velünk, akik féltékenyek hírnevünkre és „jogainkra”, vagy pedig érzéketlenek és közömbösek maradunk-e mások sértéseivel szemben (ez a hozzáállás ajánlott a bölcseknek, valamint a buddhista és ferences szerzeteseknek, tehát azoknak, akik úgy gondolják, hogy felülállnak az emberi gyarlóságon, de legalábbis olyan vallási meggyőződés vezérli őket ebben, mely sokszor kötelező azokra nézve, akik túl gyengék ahhoz, hogy szembeszálljanak a hatalmasok támadásaival és zaklatásával).

A harmadik esetben el kell döntenünk, hogy úgy kívánunk-e viselkedni, mint aki – nem akarva, hogy elvágják „lélekidegeit” – nem engedi, hogy a hitvány emberek megtapossák becsületét és sértegezzék rokonait, barátait, hazáját, meggyőződését, vagy pedig úgy, mint aki ezzel ellentétben úgy gondolja, hogy ellen tud állni mások sértéseinek, és azt vallja, hogy a harag nem fér össze a gondolkodó ember eszével és méltóságával.

A negyedik választás abban áll, hogy megkerülhetetlen erőforrásokként, végzettszerűségeként gondolkodunk-e a szenvedélyekről, különösen az olyan nemesekről, mint a felháborodás (hiszen, még ha akarattal tesszük is, természetes módon válunk folyamataik részeseivé, és nem tudunk úgy tenni, mintha kívül állnánk rajtuk), vagy elviselendő szerencsétlenségnek, esetleg kiűzendő bűnnek véljük őket.

Végül az ötödik lehetőség az, hogy elfojtjuk a sértéseket, átéljük azt az éles tudatot, hogy igazságtalanságot szenvedtünk el, vagy pedig úgy gondoljuk, hogy nem kell figyelni rá, hiszen a harag a léleknek egyfajta önmérgezése a felháborodás és a mindenfajta haragtól való távolmaradás között hányódva. A beteljesedett rossz miatti felháborodást tekintve a haragra lehet szimpátiával is gondolni, mint például Elie Wiesel történetében: gyekeként egy náci koncentrációs táborban látott egy színes bőrű amerikai tisztet, aki, amint belépett ebbe a pokolba, elkezdett üvölni, szitkozódni és káromkodni, megmutatva ezzel, hogy az emberség visszatért (Nussbaum). Abban az arisztotelészi etikai tradícióban, melynek tudattalanul az amerikai katona is részesevé vált, csak az eltűzött haragot ítélik el, éppen azért, mert feltételezik a jogos harag létezését, míg ezt a tulajdonságot nem sorolták soha más bűnök vagy negatív szenvedélyek alá: valóban, soha nincs szó jogos bujaságról vagy jogos fös-

vénységről. Aki viszont minden esetben tartózkodik a haragtól, az azért tesz így, mert visszautasítja, hogy személyes szintre vezessen vissza olyan általános jellegű kérdéseket, melyek annyira érintik a racionalitás kritériumait – melyekkel a bölcs hideg fejjel száll szembe –, mint amennyire a földöntúli, hittel vallott értékeket, melyeknek teljes megértését a szerzetes végső fokon Istenre hárítja.

Ez a szép katalógus⁴

Nyugati civilizációnkban a római jogon kívül (mely a sértések megbüntetéséről szól és arról, hogy a bosszút az állam vállalja magára) még két alapvető hagyomány olvad egybe: az egyik a pogány görög-római filozófia, a másik a zsidó vallás. Az utóbbi két évezredben a kereszténységnek és a kultúra egészének a fejlődése gondoskodott arról, hogy ezek különféle módokon összefolyjanak, összekeveredjenek, teret adva ezáltal új eszméknek, új erkölcsi, intellektuális és vallásos életformáknak.

Az ókori filozófiában a bűnök meggyökeresedett szokások, melyeknek mintegy a tünetei egyes automatizmusok, az, hogy bizonyos módon viselkedünk. Ezek jelzik annak a helytelen magatartásnak a megszilárdulását és elmérgesedését, melyet a nevelés – ha egyáltalán volt – nem tudott kijavítani, egy olyan viselkedésfajta, mely hibásnak vagy eltúlzottnak látszik ahhoz az arany középúthoz képest, melyet az erények képviselnek (így a bátorság például középút egy hiány, tehát a gyávaság, és egy túlzás, a vakmerőség között). Ezek vagy az akarat gyengeségétől függenek, vagy előre megfontolt szándéktól, vagy pedig a gonosztettekre kész „bamba baromságtól”⁵ (Dante felosztása a *Pokol* és a *Purgatórium* szerint).